

ПУСТЕЛЬНИК і ДИЯВОЛ

ОПОВІДАННЯ

З нідерландської переклав Ярослав ДОВГОПОЛИЙ

Поблизу найсумовитішої вершини пустельник знайшов собі печеру. Навколо не було нічого, що відвертало б його увагу, навіть краєвиду й того не було. Перед очима поставав лише висохлий схил, оточений стрімкими горами. Коли не було посту, пустельник жив подаяннями від простодушних мешканців довколишніх сіл. Горяни мали його за святого. Якби вони довідалися, що він і в бога не вірить, а над усе прагне досягнути досконалість, яка бога не потребує, то вони, без сумніву, дали б йому померти з голоду, якщо доти не закидали б камінням. Цілими днями, а то й ночами він заглиблювався в свої роздуми. Порпався в них, долав почуття, які збивали його з пантелику, а плоть свою тримав у цупких шорах. Непохитно вірив він тільки в одне: що людина народжується на світ не для того, щоб бути кволою і жалюгідною.

Одного дня перед ним на великій кам'яній брилі з'явився диявол. Та брила завжди допомагала пустельникові зосередитись — він задивлявся на її вищерблений край, а інколи й ототожнював себе з нею, — і ця з'ява його вразила, ба навіть трохи роздратовала. Те, що він так часто незворушно споглядав під час роздумів, виявилось п'єдесталом для істоти воднораз бридкої і смішної; вона мала замурзаний хвіст, який мляво звисав із брили, олов'яного кольору обличчя і голодний хижий погляд. Схрестивши на грудях лапи, диявол досить люб'язно промовив:

— Я прийшов, щоб спокусити вас.

Пустельник ледве стримався, щоб не вибухнути сміхом.

— Спокусити, — відказав він, — це серйозне діло для того, хто ще має довести, що він справді існує. Для мене ти — мана, що являлась мені й раніше як можливий, проте минулий наслідок гартування духу. Той, хто гартує свій дух,

інколи наражається на такі дивні явища. Та це пусте. Ти минешся.

— Може, й так,— відповів диявол. — Але спершу я маю вас спокусити. Мені сказали, що ви — найвидатніший пустельник у цілому світі. Те, що ви мені не поклоняєтесь, я ще можу зрозуміти, але що ви зовсім у мене не вірите — це вже занадто!

— Чому ж,— задоволено мовив пустельник. Його потішило, що диявол знає, з ким має справу. — Коли я не вірю в бога, то нащо ж мені вірити в диявола? Я навів би десятків два доказів того, що тебе немає, але ти цього однаково не збагнеш. До речі, в чому полягає твоя спокуса?

Диявол трохи зручніше вмастився на камені й цнотливо опустив очі.

— Нам треба буде тричі помінятися місцями. Ви приймете мою подобу, я — вашу. В моїй подобі вам доведеться пробути три місяці, далеко звідси, за тридев'ять земель. Якщо потім ви ще знайдете в собі силу повернутися сюди, наш обмін буде скасовано, я покину вас, і ви знову займете своє місце на цій горі.

— А якщо я відмовлюсь?

— Тоді я подбаю, щоб ваше життя тут стало нестерпним. Я нацькую на вас селян — тих, яких ви так зневажаєте. Та ви не відмовитесь. Ви надто пишаєтесь можливістю увінчати свою справу славою. Диявол першому-ліпшому не з'являється.

— Ти намагаєшся збурити в мені почуття самолюбства,— сказав усміхаючись пустельник. — Може, в цьому й полягає твоя спокуса. Але я стою на своєму: ти — химерна, огидна потвора, невихований собака, що бруднить кам'яну брилу пустельника. А втім, гаразд. Оскільки ти істота все одно нереальна, я твій виклик приймаю. Я не повинен лякатися привидів. Розпочинай!

Він промовив це, майже певний, що диявол від таких зухвалих слів розчиниться в повітрі. Але стривай, що воно бовваніє на отій кам'яній брилі, яка не раз і не двічі оберігала його від сумнівів і зневіри? Хто там сидить? Сумніву не було: там сидів він сам, пустельник, зі скромно опущеними очима й бородою, що сягала аж до схрещених на грудях рук. Він не дивився на себе в дзеркало вже роками, але бороду свою впізнав би серед тисячі інших. Глянувши вниз, він побачив поміж своїх ніг звивистий хвіст, а обабіч — надгризені краї в'яло обвислих крил. Він зі стогоном підвівся, змахнув крильми й, не озираючись, полинув над землею.

Отже, тепер він диявол. Сумніву не було — це накладало на нього певні обов'язки, і коли внизу пропливав гірський краєвид, він спробував визначити вдачу істоти, якою тимчасово став. Насамперед він завважив гостре почуття нудьги й такої безмежної порожнечі, що йому ледве не стало шкода себе. Здавалося, він почав розуміти диявола краще, ніж слід було від пустельника чекати. Хто нудьгує, той спричиняє зло, отож сам диявол — усього-на-всього неборака, який грішить лише тому, що не грішити не може. Ні, цією обставиною він не легковажив: нудьга ця була, безперечно, пекельною мукою, і з нею треба було щось робити. В цю мить він саме пролітав над селом, сплунув і попав у церкву. Якщо цю витівку ще можна було віднести почасти на рахунок пустельника, яким він шойно був, то кількома годинами пізніше над долинами, ріками й містами ширяв уже не бешкетник, а справжній диявол.

У наступні місяці не було й хвилини, щоб він не зазнавав мук від нудьги. Опираючись їй, він вдавався до тієї самої тактики, що й справжній диявол: спокушав хисткі душі, підбивав державних мужів на війни, солдатів — на жорстокість і всюди, де тільки можна, боровся з добром. Щоправда, він знав у цьому ділі міру й не тішився з власного лиходійства. Він не забував про угоду. І коли одного разу власні штукарства обридли йому більше, ніж сама нудьга, він зрозумів, що на правильному шляху. Його не переможено. Найбільше він шкодував, що не може розповісти спокушеним, хто винен у їхніх нещастях. Це викликало б не одну біду. Якщо він розкриється як диявол, то потім не втримається перед спокусою виправити спричинене зло і тоді напевне не повернеться своєчасно. До того ж диявол матиме підстави дорікати йому, що він поведився не як диявол. А може, він тоді впаде з однієї крайності в іншу й кінець кінцем докотиться навіть до того, що почне спокутувати колишні гріхи справжнього диявола. А на це й цілого життя не вистачить!

Через три місяці він з триумфом повернувся й побачив свого визискувача неподалік від печери. Його прикро вразило те, що диявол поставився до своєї ролі недбало: руки склав до молитви, а очима крутив на всі боки ще й вимазав бороду багном. Проте інших претензій до нього не було: не встиг сам пустельник торкнутися ногами землі, як диявол зник, і він, оглядаючи та обмацуючи себе, одразу збагнув, що знову прийняв колишню свою подобу.

Минуло десять років — цілих десять років щоденних, глибоких роздумів і духовного збагачення. І ось пустельник, зібравшись одного разу по воду, уздрів біля кам'яної брили жінку, одяга якої волочилась по землі. Від жінки ледь відгонило сіркою. Голову її покривав білий каптур, а на поясі висіли іржаві ключі; все інше на ній було з червоного оксамиту, шовку й парчі. Обличчя її було теж червонувате, і з нього дивився хижий погляд диявола.

— Пора мінятися вдруге, добродію пустельнику, — пролунав її стомлений голос, — і повертайтеся вчасно, не забувайте про це!

Пустельник глузливо вклонився й відповів:

— До ваших послуг, пані! Але як же мені літати, коли від диявола залишився тільки колір одержі?

Та за жінкою вже й слід прохолов.

І він відчув себе кимось іншим, а на поясі в нього теліпалася шворка з ключами. Плавню підхоплений незграбною одяжею, він рушив, і йому здалося, ніби червоно-мідяний диск сонця поплив над горами. Трохи збентежений тим, що в ньому поєднались тепер три особи — диявола, жінки й пустельника, він спочатку не знав, як бути, і здався на волю випадку. Надвечір він дістався до великого міста й, побрязкуючи ключами, виїшов на базарний майдан. Тут його оточила святково вбрана юрба й повела до ратуші. Грішне життя, яким він тепер свідомо жив, суперечило і його природному інстинктові, й духовності, що її він осягнув. Бувши пустельником. Проте він був зв'язаний угодою й іншого вибору не мав. Крім того, життя довело, що й обмежений та впертий, не повірив йому. Всі підступи, інтриги й витівки камарильї, яка звинуватила його, пустельника, в зраді, забрали багато часу, і він уже втратив певність у тому, чи встигне вчасно повернутися в гори. Не зумівши переконати принца, він порвав з придворним життям і дістався, як йому здалося, ще до півночі до печери, вхід до якої освілював смолоскип.

Подоба в нього відразу ж змінилася, і він уже рушив був до печери, щоб умитись, коли це жінка кинула йому вслід:

— Ви спізнились, добродію пустельнику! В селі вже вибило дванадцятую!

— Переміг я! — грубо відказав він, навіть не оглянувшись. — Облиш прискіпуватись. Вони там у селі надто дурні, щоб навіть правильно наставити годинника!

— А ви нечема! — прогудів низький голос. — І це, як на мене, гірше, ніж те, що ви програли. Чи не зволите вернутись і вклонитися мені?

Вперше за всі ці роки пустельник розлютився. Після того, як йому так довго довелося виконувати роль жінки, чоловіча гідність у нього переважила, він повернувся й накинувся на свою червону суперницю з лайкою. У цій бурхливій сутичці він ударив жінку по голові ключами, звалив її на землю й звалтував. А потім зіпхнув її ногою з гори, прибрав печеру від фруктових зернят та інших недоїдків після щедрих трапез, погасив смолоскип і ліг спати. Жінка більше не поверталась.

Пустельник уже шкодував, що пустився на цю авантюру, яка ледве не скінчилась для нього погано. Вибух власної люті тепер був йому прикріший, ніж сам інтимний зв'язок, який для когось іншого мав би навіть фатальні наслідки.

То ось, виходить, — що він здатний — мати стосунки з дияволицею, — атож, із самим дияволом, — зберігаючи при цьому цілковиту невинність духу, ніби це його й не обходить! Усвідомлення цього окрило його, як ніколи доти. Він безоглядно віддався тортурам самовпокорення. Були хвилини, коли йому здавалось, ніби всесвіт обертається навколо нього чи, правильніше сказати, не так навколо нього, як навколо центру вічного самовладання, що десь у ньому. Він схуд, став як тріска, кістки випинались, але в його очах палав натхненний вогонь. Він без вагань навіть стромив би в полум'я руку. Інколи він питав себе, чи не став могутнішим за самого бога, що все ж таки зв'язався з сумнівними створіннями, серед яких першу скрипку грав диявол. Так, він — бог, він став тим, що люди, принаймні більшість із них, називають всевишнім, визнаючи величній стан духу за незалежну реальність. А принижений і переможений диявол, може, й не думає повертатись. Таке він, пустельник, припускав. І чорну цяточку, що одного ранку з'явилася на схилі його гори, спочатку прийняв за одного з жителів села, який насмілився підійти ближче, ніж звичайно. Та коли заходив ступив на скелясту стежку й рушив до печери, пустельник зрозумів, що його чекає. Це був ставний юнак з привітним обличчям; він бадьоро розмахував руками і, здавалося, зовсім не стомився від довгого й важкого підйому. Уздрівши пустельника, він, анітрохи не розгублено, сказав:

— Ось і знову я! Цього разу вас чекає дуже важке випробування. Я — це ви, або, точніше сказати, я схожий на вас, бо насправді я — диявол, отож я — це ви замолоду, у двадцять років, ще до того, як вирушили в гори, щоб мордувати свою душу. Не впізнаєте мене?

Пустельник суворо підніс угору руку.

— Більше шанобливості, юначе! Мордувати душу?! Складається враження, що зрозуміти велике тобі не дано. А втім, це правда, між нами існує деяка схожість: колись і я був такий самий наївний і недосвідчений, як оце ти. То й що з того? Невже я повинен упасти зараз із плачем навколішки і обняти тебе, мов рідного сина? Я не сентиментальний!

— Що так, то так, — засміявся юнак. — Здається, цього разу ви не сприймаєте мене серйозно.

— Скажи, що має статися цього разу? — запитав пустельник.

— Те саме, що й минулі два рази. Я диявол, і вам доведеться пробути три місяці в моїй подобі, пожити моїм життям і постаратися вчасно повернутись!

— Це скидається скоріше на спробу омолодження, ніж на угоду з дияволом, за якого ти себе видаєш!

Весело кивнувши у відповідь головою, гість рушив просто на нього, і пустельник умиць відчув, як молодшає, стає гнучким і дужим. Сповнений невимушеності й бурхливої життєрадісності, він вимахував руками і навіть засвистів якусь мелодію. Та перше ніж піти, він озирнувся, чого в попередні два рази не робив. Біля входу до печери сидів поважний старець — худющий, із запаленими очима й бородою до пояса. Згадавши, що оце заглиблене в роздуми опудало — диявол, він кинув задирливий клич, який луною відбився від скелі, й почав спускатися вниз. Через чотири години він був у селі.

Там він пішов наймитувати й працював з раннього ранку до пізньої ночі. Його зневага до простих людей досить швидко минула, за два тижні він так прижився, що спіймав себе на думці залишитися в селі назавжди. Стати звичайною людиною, такою, як усі, працювати, боротись, кохати, а вночі засинати здоровим сном — це ж бо краще, ніж сидіти в печері з сивою бородою до самої землі! Він нав ще цілих два з половиною місяці для безтурботного життя. А потім йому все набридло — принаймні так він гадав.

Та не набридло. Навіть більше, десь на третьому місяці, внаслідок його залицянь до дочки господаря, виникли деякі ускладнення. Дівчина завагітніла, і тепер він стояв перед вибором: або виправити свою помилку, або покинути бідолаху назавжди заради спасіння власної душі. Помсти з боку селян він не боявся, бо міг будь-коли втекти, до того ж цих добродушних людей йому не було чого боятись. Їхня добродушність і ускладнювала його становище. Крім того, він покохав ту дівчину, і його вже розбирала цікавість, чи буде дитина

схожа на нього. І нарешті він прийняв рішення: хай переможе той, хто сильніший.

Він зостанеться в селі, одружиться, а коли його син чи дочка підрасте, тоді він і повернеться до диявола як жертва спокуси. Якщо добре поміркувати, то він був і залишився пустельником, наділеним неабияким розумом, отож невже він не прожене диявола, що вдався до такої по-дитячому наївної витівки? Та він просто скине його з гори, як зробив це з червоною жінкою!

Але коли він мав уже п'ятьох дітей, то про повернення й думати перестав. Невдовзі після народження шостої дитини дружина його померла і він, почекавши рік, одружився з грошовитою дівкою. І далі працюючи в поті чола, він, став незабаром найзаможнішим у селі господарем, і в муніципальній раді його шанували за проникливість і красномовство. Та навіть ці здібності, розвинуті почасти в роки відлюдництва, не викликали у нього згадки про минуле. Він честолюбно зачинав щороку по дитині, а коли занедужала й друга дружина, не побоявся заводити нешлюбних дітей. Він став таким багатим, що сільські дівчата билися тепер за нього не лише через кохання: котра народжувала від нього дитину, та була забезпечена на все життя. Коли йому сповнилось п'ятдесят, він не міг уже виглянути з вікна великої кам'яниці, збудованої з його наказу посеред села, щоб не побачити трьох-чотирьох своїх нащадків різного віку, здоровеньких і кремезних. Але згодом йому надокучили ці патріархальні вітки. Він захопився муніципальними справами і як бургомістр присвятив себе діяльності на благо односельців. Його просто-таки носили на руках, навіть приходили з сусідніх сіл учитися в нього. Клопотався він тільки тваринництвом та хліборобством, але не тому, що більш нічого не вмів,— він уже просто забув, що колись любив помудрувати. У церкві теж був взірцем: для себе він уже давно вирішив, що віра в бога — це для людей найкраще, а заперечувати всевишнього, хоч би й уявного, має право лише той, чия душа у нестерпних муках вистраждала щось схоже на самообожнювання. І тільки один раз його розібрала цікавість: що ж із дияволом? Нудьгує він чи тріумфує? Найімовірніше — десь зник. Ніхто ніколи не бачив, щоб бургомістр навіть підходив до крутої стежки, яка вела до печери. В тій печері, розповідали людей, колись жив пустельник, що потім десь подівся.

Вже в похилому віці, але ще при повній пам'яті і з нащадками, що становили вже понад половину жителів села, він якось зламав ногу, коли спробував зняти зі стіжка сіна лякливого правнука. Він зліг, оточений гуртом галасливих родичів. Нога, правда, загоїлась як на такі роки швидко, але стан його погіршувався й викликав побоювання. Старий схуд, нічого не їв, дуже кашляв, і всім було ясно, що він довго не протягне. Ним запопадливо піклувалися: з міста викликали лікаря, який лише похитав головою, і щовечора приходив пастор з наміром соборувати вмируючого. Але одного ранку старий зник. Люди подумали, що він з'їхав з глузду, й перешукали все село та околиці. Та марно. А піти до печери нікому й на гадку не спало.

Дорога забрала в нього багато часу. Задихаючись від натуги, він видирався знайомим колись схлом і на кожному великому камені сідав та обмацував хвору ногу. Над полудень показалася печера. Кам'яна брила була на місці. Глиняна миска, кілька твердих, мов камінь, шкуринок хліба свідчили про те, що недавно ще в печері хтось жив. Він опустив голову на кам'яну брилу, і раптом згори пролунав різкий сміх. Його аж морозом обсіпало, і він задер голову. Над печерою, у важкодоступному місці сидів диявол — можна навіть сказати, сидів він сам, пустельник, бо ці два виснажені дідугани, які міряли один одного очима, відрізнялись не дуже. Вони були однакові за зріст, однаково гордовиті, бороди в обох були однаково білі й довгі. І тільки очі в диявола мали інший вираз: осатанілий, полохливий, так ніби він боявся, що його на чомусь спіймають. Приставивши до рота руку, він гукнув униз:

— Визнати свою поразку ніколи не пізно, друже!

— Охоче її визнаю, — кволим голосом відповів той, що був унизу, і скопився за брилу, щоб не впасти. — Хоча цю поразку можна було б назвати й іншими словами. Те, що я не встояв перед спокусою, не завадило мені добре прожити життя.

— Ти непогано хазяїнував,— кинув головою диявол. — Але чи добре прожив життя? Всі діти... Це не що інше, як марнота марнот. А село без тебе — як човен без стерня, і я докладу зусиль, щоб тепер воно без славетного свого бургомістра занепало.

— Що ж,— мовив пустельник,— нехай я та численні мої нащадки, якими я насправді пишаюся, залишились у програті. Але це не означає, що ти переміг. Я не повернувся вчасно, і ти змушений був чекати. Майже п'ятдесят років чекав ти сьогоднішнього дня, щоб я прийшов і приніс тобі визволення. Ти, напевне, нудьгував, як тільки може нудьгувати диявол. Це я добре знаю з власного досвіду.

— Стривай, стривай! — вигукнув диявол, погойдуючись на своєму високому сідалі і з викликом складаючи навхрест руки — жест, до болю знайомий пустельникові. — Яка наївна й хибна думка! Мені не треба було чекати, бевзю! Я міг полетіти куди завгодно й робити що завгодно. Проте я вважав за краще зостатись. Мені було тут аж надто добре. Ось послухай: крім диявола, я був ще й богом — отим усевишнім, якого ти зародив у собі своїми фокусами і якого я таким чином увібрав у себе. Отож я був і залишився володарем всесвіту у подвійному розумінні. І я втішався своєю владою так, як тобі й не снилося. Я постійно панував, творив і все створене мною руйнував і нищив. Яке чудове життя! До певної міри я завдячую його тобі, хоч і не збираюся за нього дякувати, бо це було не що інше, як твоя поразка. До того ж, можливо, я завжди був богом, мені треба все ще раз добре зважити. Можна не погодитися з тим, що богом стає лише той, хто є ним за своєю природою. Та що я кажу? Ти, мабуть, уже й забув своє вчення, порпаючись у гноївках і біля худоби.

Пустельник хвилю помовчав, добираючи слів. Нарешті він повільно промовив:

— Ти був богом і дияволом? Прикро. Але якщо перше — правда, то поможи мені.

— Кажи,— коротко кинув диявол.

— Жити мені залишилось не більше, як день, а може, й менше. Перш ніж я спочину вічним сном, мені хотілося б прийняти свою колишню подобу: стати тим пустельником, чю роль ти виконував ці п'ятдесят років. Довівши так усе до ладу, я хотів би померти в цій печері за кам'яною брилою. Невже ти мені відмовиш?

— Так,— відказав диявол. — Відмова — це така штука, яка і богам, й дияволу однаково нічого не варта.

— Не забувай: поки що я виконую твою роль, і є, власне, дияволом. Ти про це подумав?

— Я не люблю стільки думати, як ти,— недбало проказав диявол. — Це все балачки, химерні хвастощі простодушного дідугана. Диявол — я, годі й сумніватися. До того ж я тепер і бог. Тут нічого не вдієш. Може, це суперечить твоїй логіці, але так уже воно є. П'ятдесят років тому я дозволив тобі виконувати свою роль, це правда, але коли минули ті три місяці, все диявольське від тебе повідпадало, і ти знову перетворився в простого смертного, бевзня чи хитруна, а як на мене, то просто в ніщо.

— І все ж таки я не шкодую,— сказав пустельник, підводячись з останніх сил. — Але я проти того, щоб хтось пишався моїм хистом і видавав себе за створеного мною бога. Я надто тебе зневажаю, щоб сперечатися з тобою далі. Я просто наказую тобі спуститися вниз і поступитися мені місцем!

— Ха-ха-ха! — зайшовся сміхом диявол. — Цей бевзь іще й наказує!

— Спускайся! — закричав пустельник, стиснув руку в кулак і посварився на свого надприродного ворога, який з цікавістю поглядав згори вниз. — Не привласнюй собі чужих прав, боягузе! Спускайся, або я тебе дістану!

І коли диявол знов відповів лише ущипливим сміхом, пустельник через силу доплівся до скелі, й, незважаючи на квалість і задишку, почав підніматися вгору. Він ліз усе вище й вище, чіпляючись нігтями за крихкий вапняк і час від часу стискаючи руку в кулак. Диявол стояв на краю скелі й дивився вниз; дві білі бороди розвівалися на вітрі. Диявол уже хотів був нахилитись і взяти камінь, але побачив, що жертва й так уже геть вибилася з сил. Пустельник так

ударився головою об кам'янистий ґрунт, що диявол, стоячи на самому краєчку скелі, ледве не втратив рівноваги. Він випростався із щасливою усмішкою на вустах і хотів був стиснути руку в кулак, але, оскільки цей жест так нагадував жест щойно переможеної ним людини, вдовольнився тим, що схрестив руки на грудях у позі, яка більше личить володареві неба й землі.

Довгополий Ярослав Миколайович (нар. 1948 р.) — кандидат філологічних наук, перекладач зі скандинавських мов. Живе і працює у Львові. Оpubлікував у «Всесвіті» переклади кількох оповідань нідерландських письменників.

